

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty
Güz/Autumn 2020, 7 (2), 1035-1053

MUTAHHARİ, MATERYALİZM VE ELEŞTİRİSİ
Mutahhari, Materialism and Criticism

İsmail ŞİMŞEK

Doç. Dr. Pamukkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü,
Din Felsefesi Anabilim Dalı, e-Mail: universalteoloji@gmail.com Orcid No. 0000-0001-
5682-7013

Hakemler / Referees:

Prof. Dr. Tuncay İMAMOĞLU / Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Ahmet UĞURLU / Bolu AİB Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Vahit CELAL / Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 27/09/2020
Kabul Tarihi / Accepted: 27/10/2020
Yayın Tarihi / Published: 30/12/2020
Cilt / Volume: 7
Sayı / Issue: 2
Sayfa / Pages: 1035-1053

Atıf / Cite as: Şimşek, İsmail. "Mutahhari, Materyalizm ve Eleştirisi" [Mutahhari, Materialism and Criticism]. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 7/2 (Aralık 2020), 1035-1053.
Doi: 10.17859pauifd.800778

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Ithenticate intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with Ithenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 7 (2) 2020: 1035-1053
MUTAHHARİ, MATERİYALİZM VE ELEŞTİRİSİ*

İsmail ŞİMŞEK**

Öz.

İnsan doğası gereği düşünen, akleden, sorgulayan bir varlıktır. Bu anlamda varoluşu, kendisini anlamlandırmaya çalışmış sonuçta çeşitli düşünce yaklaşımları ortaya çıkmıştır. Bunlardan en geneli materyalizm ve idealizm yaklaşımıdır. Materyalizm kökeni Antik Yunan filozofu Demokritos'a dayandırılan sonrasında pozitivizm, ateizm gibi birçok düşünce akımına neden olan bir paradigmadır. Biz bu çalışmada evreni anlama, anlamlandırma çabasının sonucu olarak ortaya çıkan materyalizm düşüncesini Mutahhari düşünceleri bağlamında ele alıp değerlendirdik.

Anahtar Kelimeler: Mutahhari, İlk Neden, Materyalizm, Evrim ve Yaratılış

Mutahhari, Materialism and Criticism

Abstract

By nature, human is a thinking, intelligent, questioning being. In this sense, its existence has tried to make sense of itself, and as a result, various approaches to thought have emerged. The most common of these is the approach of materialism and idealism. Materialism is a paradigm that has its origin based on the ancient Greek philosopher Democritus, and has caused many currents of thought, such as positivism, atheism. In this study, we considered and evaluated the idea of materialism as a result of the effort to understand and understand the universe in the context of Mutahhari thoughts

Keywords: Mutahhari, First Cause, Materialism, Evolution and Creation

Structured Abstract: Materialism is one of the most important approaches that emerged as a result of the effort to understand existence in the history of thought. This approach, whose origin is based on Democritus' theory of atomism, has been the source of many thought approaches such as positivism, atheism and marxism in the later period. This approach, which has emerged in the West, has sometimes found support for itself in the Islamic thought tradition, albeit very little. Mutahhari attributes the emergence of the idea of opponent materialism, especially in the West, to reasons such as the inadequacy of philosophical concepts, the theory of evolution, the false vision of God by the church and the absence of free thought. He examines and evaluates the views of philosophers such as Russell and Hegel, considering the inadequacy of philosophical concepts, especially since First Cause Theology is not fully understood. Accordingly, the thought that everything or every being needs a reason is wrong. What is true is that every imperfect being will need a cause. God's first cause is that he is the essence of his being. He is perfect; is not defective. He is unlimited, he does not need a reason because he is unlimited. Therefore, what is meant by the first cause is not in the sense that he is the cause of himself, and that he creates himself by initiating its own existence. Because his existence has no beginning. God always exists. Since he has always existed, there is no need for a reason for his existence. In addition, being the first cause is not excluding the law of causality with only one exception, again no different from other entities. He

* Makalenin *Etik Kurul İzni* gerektirmediğine dair yazarın yazılı beyanı bulunmaktadır.

** Doç. Dr. Pamukkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Felsefesi Anabilim Dalı, e-Mail: universalteoloji@gmail.com Orcid No. 0000-0001-5682-7013

points out that the question of why philosophers like Russell and Hegel did God first, not the universe, is meaningless. Because the basic assumption in such a question is that it is also possible that the necessary being is not necessary, that a cause makes it a necessary being of its own free will. Or, there is the possibility that unnecessary beings are not necessarily beings, but they have become an unnecessary entity due to the effect of a certain reason. In other words, it is as if the existence that is perfect and infinite in terms of self is limited and incomplete, and what is incomplete and limited can be eternal and perfect. A special reason distinguishes them as necessary and possible. This is not true. On the other hand, God does not need a reason to exist because he does not have a distinction between being and essence. Since there is a distinction between existence and essence in all beings except God, they need another reason to bring these two together. God does not need such a reason. Also, needing a cause implies that he is a flawed being. God is perfect. He is endless. It is unthinkable to need a cause for God. Mutahhari, like many theists, the idea of evolution and the theory of creation mentioned in the holy books reconciled with each other. Here, as a believing thinker, Mutahhari stands on the truthfulness of religion's creation theory and first of all states that what science has expressed about the theory of evolution is not enough, and that it does not go beyond a few series. In addition, he evaluates the parable of Adam symbolically in relation to creation. He states that putting forward the situation of living organisms as a result of a process that lasted for billions of years as a justification for the impossibility of design invalidates the proof of design, which is only one of the proofs in favor of God's existence in the history of thought. The point he criticizes is the idea that natural selection occurs in a random / random way. Coincidence is merely in terms of not knowing the reason for the events that occurred.

In addition, one of the important points is the idea that if existence occurred with the intervention of God, a metaphysical being, then everything that happens in this case must take place according to a pre-prepared plan. When we look at it from Mutahhari's point of view, the creation of everything at once does not require eternal knowledge and will. Because the eternal will issue does not mean that the private will must create all beings at once. For, as a necessity of absolute will, the existence of everything as God wants without any obstacles is that nothing is an obstacle between His will and what is the will; otherwise, the will is not the sudden existence of what is found. The divine will is absolute, everything that is will comes true and becomes identity as it is, and it occurs without being dependent on anything other than the will. If the divine will will for the creation of beings to occur as a result of a process that takes millions of years, beings will come into being as a result of this will.

Keywords: Mutahhari, First Cause, Materialism, Evolution and Creation

GİRİŞ

Akıllı bir varlık olarak insan, varoluşundan itibaren kendisini, tecrübe ettiği evreni, algı alanına giren her şeyi sorgulamıştır. Ben kimim? Nereden geldim? Varoluşumuzun kaynağı nedir? Her şeyin yok olması mümkünken niçin bir şeyler var? Ya da olan şeylerin varoluşları mümkün mü? Yoksa ezelden beri zorunlu bir şekilde mi meydana gelmektedir? Bu ve benzeri daha birçok soru düşünce tarihinde ele alınıp incelenmiştir. En temelde bu sorulara; evrende var olan her şeyi salt düşünceye bağlayan, düşünceden bağımsız eşyanın hakikatinin olmadığını savunan, maddenin gerçekliğini kabul etmeyen, var olan her şeyi zihinsel olarak gören, bununla birlikte tinsel/metafiziksel güçlerin varoluşun meydana gelmesi ve sürdürülmesinde kaynaklık ettiğini savunan idealizm; buna karşın varoluşu maddeye indirgeyen, her şeyi maddi tözlerle açıklayan, oluşun meydana gelmesi için olanın dışında

tinsel/metafiziksel varlıklara başvurmayan materyalizm olmak üzere iki genel düşünce yaklaşımı ortaya çıkmıştır. Birbirine karşıt olan bu iki yaklaşımdan materyalizm açısından varlık ile düşünce arasında belirli bir ilişki vardır. Bu ilişkide onların düşüncesinde ilk gerçek olan maddedir, ruh sonradan gelen ikinci gerçektir ve maddeye bağımlıdır. Bu açıdan bakınca materyalizm düşüncesinde evreni veya maddeyi meydana getiren Tanrı veya ruh, cevher değil, ruhu meydana getiren madde ya da doğadır. Çünkü varlık denilen şey insan düşüncesinin dışında var olan gerçekliklerdir ve var olmak için düşünceye ya da ruha gereksinim duymazlar. Ruh ise madde olmadan varlığını sürdüremeyeceğine göre ölümden sonra bedenden bağımsız olarak varlığını sürdüremez. Buna göre insanı kuşatan şeyler insandan bağımsız olarak vardır, insana düşünce ve fikirlerini veren de onlardır. Öğleyse idealizmin aksine şeyleri meydana getiren düşünceler değil, düşüncelerimizi/fikirlerimizi meydana getiren şeylerdir. İdealizme göre ise maddeyi/şeyleri meydana getiren ruhtur. Madde bizim benliğimizin dışında var olmayıp bir yanılısamadan ibarettir. Eşyayı meydana getiren bizim fikirlerimizdir.¹

Her iki düşünce yaklaşımının ne zaman ortaya çıktığı sorusuna verilecek yanıt ise konuya hangi açıdan baktığımızla ilgilidir. Zira bu durum aslında felsefeyi nasıl tanımladığımızla yakından ilişkilidir. Şayet felsefeyi salt düşünce, gerçeği arama etkinliği veya sıradan sorgulama biçiminde tanımlarsak her iki yaklaşımın da başlangıcını ilk insana kadar götürebiliriz. Ancak felsefeyi belli bir düşünce geleneği sonucunda sistemli bir düşünsel etkinlik olarak tanımlarsak, bu durumda hem idealizm, hem de materyalizm düşüncesini Antik Yunan felsefesiyle başlatabiliriz. Nitekim *History of Materialism and Criticism* adlı eseri yazan Frederick A. Lange kitabına, materyalizmin felsefe kadar eski; ancak ondan daha eski olmadığı ifadesiyle başlar.

Bildiğiniz gibi felsefi düşünce bir anlamda evreni açıklama ve anlamlandırma çabasına dayanmaktadır. Bu durum ilk insandan beri uğraş alanı olmuştur. Tarihsel süreçte her yeni düşünce veya bilimsel keşif, insana tecrübe ettiği evreni anlama ve anlamlandırmada yeni bir bakış açısı kazandırmıştır. Bu anlamda materyalist düşünce bilimsel faaliyetlerin, keşiflerin gelişmesine paralel olarak ortaya çıkan ve daha sonra yaygınlaşan temelde eşyayı, varoluşu açıklama amacı olan bir yaklaşım olmuştur. Nitekim Antik Yunan düşüncesinin temelinde de evreni açıklama amacı yatmaktadır. *Evren Ruhu* görüşüyle Thales, gezegen ve yıldızları idare eden, nesnelerin kaynağı olan *Apeiron* görüşüyle Anaxsimandros, evrene hareket veren hareketsiz düşünce ile Ksenophanes, her şeye yeten ve her şeyin ötesinde *logos* düşüncesi ile Herakleitos ve maddeye hareket veren, onu yönetip biçimlendiren *Nous* düşüncesiyle Anaxsogoras bunun en iyi örneklerindedir.²

¹ Politzer, Georges. *Elementary Principles of Philosophy*. (New York: International Publishers, 1976), 24-27.

² W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1962.), 5/ 56.

Ancak materyalizm denilince tarihsel arka planda atomculuk, atomculuk denilince de Demokritos akla gelmektedir. Hemen hemen bütün materyalist düşünceler genellikle Demokritos'un atomculuğu ile başlatılır. Bilindiği gibi onun atomculuk yaklaşımını temelde şu düşünceler oluşturmaktadır: a. Hiçten hiçbir şey çıkmaz ve var olan hiçbir şeyde yok olmaz. Meydana gelen her değişme parçaların birleşmesi ve ayrılmasından ibarettir. b. Var olan hiçbir şey rastlantısal olarak meydana gelmez. Olan her şeyin bir nedeni vardır. c. Var olan sadece atomlar ve boşluktur. Bunun dışındaki her şey bir varsayımdır. d. Sonsuz sayıda ve sonsuz şekilde atomlar vardır. Bu atomların en büyüklerinin en küçüklerine çarpması evrenin meydana gelmesinin başlangıcını oluşturur. Bu şekilde ardı ardına var olup yok olan sayısız dünyalar meydana gelir. e. Var olan şeylerin birbirlerinden farklı olmaları atomların hem sayı hem niceliksel hem de biçimsel bakımdan farklı olmalarından kaynaklanmaktadır. f. Yaşam, ruhu oluşturan ince, yuvarlak, düz ve ateş atomlarına benzer en hareketli atomların bedene nüfuz eden hareketlerinden meydana gelir. Bu düşüncesiyle Demokritos aslında düalizmi kabul eder görünür ve bu görüşüyle modern dönem materyalist düşünürlerinden ayrılır.³

Modern dönemle birlikte yukarıda maddeler halinde yer verilen düşüncelerde bazı farklılıklar ortaya çıksa da en temelde materyalist düşüncelerde benzer görüşler dile getirilmiştir. Kökensel olarak Batı düşünce geleneği içerisinde yer alan materyalizm özellikle on dokuzuncu yüzyıldan itibaren marksizmin gençler arasında yaygınlaşmasıyla birlikte İslam geleneği içerisinde yer alan düşünürler arasında da tartışılan bir konu olmuştur. Bu anlamda marksizim temelli materyalizmle mücadele eden önemli düşünürlerden birisi hiç şüphesiz Mutahhari'dir.

Bilindiği gibi Mutahhari İran düşüncesinde felsefi ve siyasi etkisiyle önemli yer edinmiş özellikle marksizimle mücadele konusunda ateşli konuşmalar yapmış, çeşitli eserler yayınlamıştır. O, marksizimle mücadele ederken aslında materyalizm düşüncesini eleştirmektedir. Çünkü materyalist düşünce marksizmin temelini oluşturur. Zira dünyanın sorunlarına bilimsel bir açıklama getirmek isteyen materyalist felsefe tarihsel süreçte bilimsel gelişmelerle paralel bir şekilde ilerler. Marksizm ise daha çok bilimsel ilerlemenin bir sonucu olarak görülmektedir. Bu anlamda Marx ve Engels'tan önce de birçok kez ve değişik biçimlerde materyalist felsefeler ortaya çıkmıştır. Onların yaptığı XIX. yüzyıl çağdaş bilimlerden yola çıkarak bu eski materyalizmi yenilemek ve diyalektik materyalizm denilen aynı zaman da marksizmin temelini oluşturan çağdaş materyalizmi sunmaktır. Kökeni ilkçağ felsefesine dayanan materyalizmi yaşadıkları dönemdeki bilimsel ilerlemeyle birlikte şeklini değiştirip diyalektik materyalizm adını koymaktır.⁴ Bu nedenle Mutahhari Marksizm'i eleştirirken materyalizmi, materyalizmi eleştirirken marksizmi hedef almaktadır.

³ Frederick Albert Lange, *History of Materialism and Criticism of Its Present Importance* (Boston: Houghton, Mifflin & Co., 1881), 1/19-28.

⁴ Politzer, *Elementary Principles of Philosophy*, 6.

Mutahhari ve Materyalizm Eleştirisi

Herhangi bir konuyu problem olarak ele alıp incelemede önemli olan noktalardan birisi problemi tanımlama, bir diğeri ise problemin ortaya çıkış nedenlerini belirlemedir. Çünkü sorunun nedeni kavrayamadığınızda probleme yönelik çözüm önerileri yeterli olmayacaktır. Bu anlamda materyalizmi anlayabilmek için öncelikle onu ortaya çıkaran nedenleri görmemiz gerekir. Mutahhari de benzer şekilde öncelikle materyalizme yönelme nedenlerini ortaya koymaktadır. Buna göre onun açısından materyalizm düşüncesi Batı'da ortaya çıkmıştır ve o, bu durumun nedenlerini genel olarak şu başlıklarda toplamıştır. Bunlar; birincisi felsefi kavramların yetersizliği; ikincisi, yaratılış ve evrim konusu; üçüncüsü, oluşturulan yanlış Tanrı tasavvuru; dördüncüsü de özgür düşüncenin yokluğu ve kilisenin baskısıdır. Biz bu çalışmamızda özellikle felsefi kavramların yetersizliği bağlamında ilk neden teolojisi ve evrim konusunu değerlendireceğiz

İlk Neden Teolojisi

Felsefi kavramların yetersizliğine dayanan en temel konu İlk Neden Teolojisi'dir. Bilindiği gibi İlk Neden Teolojisi temelde Aristoteles'in hareket etmeyen hareket ettirici olan İlk Muharrik düşüncesine dayanmakta ve hem Batı düşüncesinde hem de İslam düşünce geleneğinde Tanrı'nın varlığı konusunda kozmolojik deliller grubu diyebileceğimiz birçok kanıtın ana gövdesini oluşturmaktadır. Buna göre evrende meydana gelen her olayda bir neden sonuç ilişkisi vardır. Bu ilişki sonsuza kadar gidemez. Dolayısıyla bu akıl yürütme bir noktada, kendisi nedenlenmemiş olan bir ilk nedende durmak zorundadır. Bu ilk neden ise Tanrı'dır.

Mutahhari'ye göre Tanrı'nın varlığına yönelik ortaya konulan bu kanıtlama çabası Batı düşüncesinde felsefi kavramların yetersizliği nedeniyle tam olarak anlaşamadığı için materyalist düşünce yaygın kabul edilir görüş olmuştur. Örneğin Russell, *Why I am Not A Christian* adlı eserinde daha ilk başlangıçta Tanrı'nın varlığı konusunda, daha önce J. Stuart Mill'in hayat hikayesini okurken şöyle bir cümle ile karşılaştığını ifade eder: "Babam, beni kim yarattı? sorusunun cevaplanamayacak bir soru olduğunu öğretti. Çünkü bu soru hemen "Tanrı'yı kim yarattı?" gibi bir başka soruya yol açmaktadır." Russell, Mill'in bu cümlesine yer verdikten sonra "Her şeyin bir nedeni olması gerekiyorsa neden Tanrı'nın da bir nedeni olmasın? sorusunu sorar ve evrenin bir nedeni olması için hiçbir sebebin olmadığını, dolayısıyla evrenin bugün olduğu gibi ezelden beri var olmuş olabileceğini, varoluşta nesnelere bir başlangıcının olması düşüncesinin insanın hayal gücünün yoksunluğundan kaynaklandığını belirtir.⁵ Benzer şekilde günümüz militarist ateistlerinden Dawkins de İlk Neden Teolojisi düşüncesinin kısır bir döngü olduğunu ifade eder. O, *The God*

⁵ Bertrand Russell, *Why I am Not A Christian And other essays on religion and related subjects* (London and New York: Taylor and Francis e-Library, 2005), 4.

Delusion adlı eserinin Aquinas'ın beş yolunu değerlendirdiği üçüncü bölümünde, İNT düşüncesinin kısır bir döngüye dayandığını, bu döngüyü sonlandırmak için Tanrı düşüncesine başvurulduğunu ifade eder. Dawkins, sırf insanların kısır bir döngüyü sonlandırmaya ihtiyaçları olduğu için keyfi bir şekilde Tanrı düşüncesine başvurularını anlamsız görür.⁶

Mutahhari benzer şekilde Hegel düşüncesinde de yer alan böyle bir açıklama biçiminin konun doğru anlaşılmasından kaynaklandığını belirtir. Zira temel soru ilk nedenin, niçin ilk neden olduğunun tam olarak anlaşılmasındadır. Oysa İNT'nde en önemli ayrıntı bir şeyin varlık nedeninin yine kendisi olması düşüncesidir. Böyle bir düşüncenin kaynağında ise iki temel felsefi görüş yatmaktadır. Bunlardan birisi asli varlık düşüncesi, diğeri ise nedene ihtiyacın gerekliliğidir. Burada yapılan en temel hata Tanrı'nın varlığının diğer varlıklarda olduğu gibi mahiyetinden farklıymış gibi düşünülmesidir. Çünkü Tanrı da varlık-mahiyet ayrımı söz konusu olursa, tıpkı diğer varlıklarda olduğu gibi varoluş için bir nedene ihtiyaç duyması gerekir. Oysa Tanrı sırf varlıktır, mahiyet-varlık ayrımı onun için söz konusu değildir. Bu nedenle Tanrı dışında diğer varlıkların mahiyet ve varoluşları farklı olduğu için her ikisini birleştiren bir nedene ihtiyaç duyması doğal bir durumdur. Ancak varlığı ve mahiyeti bir olan için bu durum söz konusu değildir. Tanrı sırf varlık olduğundan bir başka nedenin ona varlık bağışlamasına gerek yoktur. Herhangi bir harici nedenin nesneye bir şey vermesi gerekirse o şey o nesnenin kendisidir, varlığın özü ve aslı olup o nesneye arız olan ve ilave edilen bir şey değildir.⁷ Dolayısıyla Russell ve onun gibi düşünenerler açısından 'her şeyin bir nedeni varsa niçin Tanrı'nın da bir nedeni olmasın? sorusu Tanrı ile diğer varlıklar arasındaki ontolojik farklılığı anlamamaktır. Veya Tanrı'yı diğer varlıklar gibi düşünmektir.

İlk Neden Teolojisinde yapılan önemli hatalardan birisi de zihnin, ilk nedeni kabul etmesinin dolaylı yoldan olduğu görüşüdür. Buna göre zihin ilk nedene doğrudan doğruya değil, zincirleme teselsülden kaçınmak için zorunlu bir şekilde varmaktadır. Mutahhari'ye göre şayet zihin, doğrudan değil de dolaylı olarak böyle bir sonuca varıyorsa bu durumda varlık, varlık olması açısından ayrı bir varlık tarafından meydana getirilmiş demektir. Halbuki varlık, farklı derece ve görüntülere sahip olmakla birlikte tek bir hakikatten başka bir şey değildir, başka bir şeye asla ihtiyaç duymaz. Burada varlıkta ihtiyaç, 'varlık, ihtiyacın kendisidir', anlamındadır. Oysa varlık için kendisinden gayrisi ve ötesi düşünülemez. Zira varlıktan gayrisi yokluktur veya mahiyettir ki o da itibaridir. Öyleyse varlığın hakikati başkasına ihtiyaç duymama ve bağlantısızlığı zorunlu kılmaktadır. Aynı şekilde hiçbir durumda yokluğunun düşünülemeyeceği ortaya çıkmaktadır. Bağımlılık, bir nedene ihtiyaç duyma, yokluk varlığın mutlaklığından başka bir yönden ikincil ve etkin oluştan kaynaklanır. Bu durumda varlığın hakikati kendi kendine var olma ve zorunlu olmakla eşittir. Yani varlık hakikatinin akla uygun yönü, onun herhangi bir nedene

⁶ Richard Dawkins, *The God Delusion* (London: Bantam Press, 2006), 77.

⁷ Murtaza Mutahhari, *Materyalizme Eğilim Nedenleri* çev. (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 55.

ihtiyaç duymayıdır. Nedene ihtiyaç duyma varlığın hakikatine ilave bir itibar sayılır ki bu durum da ikincil olma ve sınırlılığı gerektirir. Başka bir deyişle nedene ihtiyaç duyma hakiki varlıktan değil, varlığın ikincil mertebesinden kaynaklanır.⁸ İlk neden için bu düşünülemezliğine göre 'Onun nedeni kim?' sorusu anlamsızdır.

Diğer yandan İNT'ne yönelik önemli eleştirilerden birisi de herhangi bir şeyin nedeninin açıklanması durumunda o şeyin kendisinin açıklanmış olacağı düşüncesidir. Halbuki evrenin nedeninin açıklanması ile evrenin kendisi açıklanmamaktadır. Zira evrenin bir nedeni olduğu kabul edilirse, o zaman, o neden ya kendisinden önce var olan bir nedenin etkisidir ya da başka bir şeydir. Ya nedenler zinciri sonsuza kadar gider, ya da kendisinden önce bir nedenin olmadığı ilk nedene ulaşılır. Şayet nedenler zinciri sonsuza kadar giderse amaç ve son açıklama yapılmayacaktır. Yok eğer ilk nedene dayanılırsa bu durum da ilk nedenin kendisi açıklanamayacaktır. Kendisi tam olarak açıklanamayan bir ilk nedenle evreni açıklamak ise sorunu çözmeyecektir. Hatta nedensellik ilkesi yalnız evreni değil bir kısım cüz'i işleri bile açıklamaktan uzaktır. Zira bir şeyi açıklamak o şeyle başka bir şey arasında bulunan mantıksal ilişkiyi açıklamaktır. Örneğin A açısının B açısı ile eşit olduğunu ve B açısının da C açısı ile eşit olduğunu bildiğimizde, mantıksal olarak A açısı ile C açısının eşit olduğu sonucunu çıkarırız. Burada A açısı ile C açısının eşit olması iki öncülün yardımıyla açıklanmıştır. O iki öncül A ve C açılarının eşit olmasının delili olup nedeni değildir. Dolayısıyla nedensellik ilkesi bir şey açıklamaz. Zorunlu önermeyi değil yalnızca varlıksal önermeyi açıklar. Çünkü nedensellik akılla değil tecrübeyle elde edilir. Örneğin suyun kaynama noktasından sonra buhar, donma noktasından daha düşük ise buz olduğunu akılla değil tecrübeyle biliyoruz. Bu yüzden sıcak, suyun buharlaşmasının; soğuk, suyun donmasının nedenidir, sonucuna zihin zorunlu olarak değil tecrübeyle varmaktadır. Halbuki insan tecrübeyle suyun sıcakta donduğunu, soğukta buharlaştığını öğrenseydi zihni açısından farkı olmazdı. Buradaki varsayım zihin açısından önceki örnekte belirtilen A açısının C açısına eşit olmaması varsayımının imkânsız olmasının aksine imkânsız değildir. Nedensellik, nedenin mantıksal olarak neden ve etkinin mantıksal olarak etki olması gerektiğini açıklamamaktadır. Bu nedenle evren neden yoluyla değil kanıt yoluyla açıklanmalıdır. Kanıtla nedenin farkını şu şekilde ifade edebiliriz: Kanıt, olduğu şeyden bağımsız ve ayrı bir varlığı olmayandır; neden ise etkiden ayrı ve bağımsız bir varlığa sahiptir. Örneğin A açısının B açısına, B açısının da C açısına eşit olması, A açısının C açısına eşit olmasının delilidir. Ancak bu delillerin kanıt oldukları şeyden farklı bir varlıkları yoktur. Oysa nedenler neden oldukları şeylerden ayrı ve bağımsız bir varlığa sahiptir.⁹

Mutahhari kanıt ile neden arasındaki ayrımın temelsiz olduğu kanaatindedir. İlk nedenin kendisi hem nedene ihtiyaç duymaz, kendi kendine yeterlidir, hem de delile ihtiyaç duymaz, kendi kendine ortaya çıkar. Hem her şeyin nedeni, hem de her şeyin delili ve açıklayıcısıdır.¹⁰ Nedensellik kanunu aslında beşerin tecrübelerinde

⁸ Mutahhari, *Materyalizme Eğilim Nedenleri*, 56.

⁹ Mutahhari, *Materyalizme Eğilim Nedenleri*, 58.

¹⁰ Mutahhari, *Materyalizme Eğilim Nedenleri*, 59.

ortaya çıkan bir konudur. Beşeri bilimler de bu kanun çerçevesinde şekillenmektedir. Burada konumuz açısından tartışılacak mevzu bir şeyin neden var olduğudur? Yani X ve Y olayı arasındaki neden-sonuç ilişkisinde cevaplanması gereken iki soru vardır: Bunlardan birincisi Y'nin niçin var olduğudur. Burada cevap X'in var oluşu, Y'nin var oluşunu gerektirmiştir, şeklindedir. Şayet X olmasaydı Y olmazdı. Ögleyse X'in var oluşu bu sorunun cevabıdır. Sel ile yıkılan bir evin neden yıkıldığı sorusunun cevabı, seldir. Asıl tartışılan konu Y'nin meydana gelmesi için neden X'e ihtiyaç duyduğudur. Burada cevabın X böyle gerektirdi olmayacağı açıktır. Mutahhari'ye göre Y, neden X'e ihtiyaç duyar sorusunun cevabı bilimin alanının dışındadır. Burada soruya konu olan şey olguyla ilgili değildir. Dolayısıyla bilimin alanına girmez. Yapılan hata da tam bu noktada ortaya çıkmaktadır. Bilimin konusu ile inancın konusunu karıştırmaktır. Bilimsel yöntem ve metotlarla metafiziği ilgilendiren konuları değerlendirmektir.

Bunun örneklerinden birisi evrenin kendiliğinden meydana gelmesinin nedensel kanunlara aykırı olduğu gibi bir yaratıcı güç vesilesiyle yaratılmasının da nedensel kanunlara aykırı olduğu düşüncesidir. Zira nedensel kanunlar yine nedensel kanunlardan kaynaklanan sonuçlara izin verir. Yani nedenin bizzat kendisi başka bir nedenin sonucu olan neden etkiyi geçerli saymaktadır. Ancak nedenin kendisi etki olmayan bir neden-etki varsayılırsa bu bilimsel anlamda geçerli olan nedensellik ilkesine ters düşer. Çünkü nedenin etki olmadığı bir neden-etki ilişkisi yoktan yaratılışı gerektirir. Halbuki yaratılışın yoktan olamayacağı deneyle ispatlanmıştır. Mutahhari açısından bu açıklama biçiminde nedenselliğin görülebilir, hissedilebilir şeylerden olduğu varsayılmıştır. Hissedilebilir olan, olayların peş peşe ve artarda olmalarıdır. Onların nedensellik ve etkileri genel nedensel ve etkisel kanunlar değildir. Belki peşpeşelik ve artardalık özel ve görülür değil düşünülebilir ve akıl edilebilirdir. Diğer yandan neden-etki kanununu nedenin de başka bir neden-etki olduğu nedensellik ve etkiselliği gerektirir. Nedenin başka bir nedene etki olmadığı bir nedensellik ve etkinliğin varsayımı neden-etki ilkesine aykırıdır, düşüncesi de doğru değildir. Çünkü Mutahhari'ye göre nedensellik kanununun deneysel bir kanun olduğunu kabul etsek bile böyle bir sınırlılık yoktur. Neden ve etki kavramlarından kastedilen her olgunun meydana getirici bir nedene muhtaç oluşudur. Ayrıca yokluktan yaratılışın imkansızlığı deneyle ispat edilmiştir, düşüncesi de doğru değildir. Çünkü zorunluluk, imkânsızlık deneyle ispat edilen şeylerden değildir. Zorunluluk ve imkânsızlık maddi bir olgu da değildir. Burada söylenilmesi gereken şey yoktan yaratılış görülmemiştir. Yoksa imkansızlığı deney ve tecrübe ile ispatlanmıştır, değildir.¹¹

Burada önemli sorunlardan birisi de her şeyin veya her varlığın bir nedene ihtiyaç duyduğu düşüncesidir. Halbuki doğru olan ifade her noksan olan varlığın bir nedene ihtiyaç duyacağıdır. Tanrı'nın ilk neden oluşu onun varlığının özü olması yönüyledir. O kamildir; eksik değildir. Sınırsızdır, sınırsız olduğu için nedene ihtiyaç duymaz. Dolayısıyla ilk nedenden kastedilen onun kendi kendisinin nedeni olup kendi

¹¹ Mutahhari, *Materyalizme Eğilim Nedenleri*, 101.

varlığını başlatarak kendi kendisini meydana getirmesi anlamında değildir. Zira onun varlığının başlangıcı yoktur. O hep var olandır. Hep var olan olduğu için onun varlığına yönelik bir nedene ihtiyaç yoktur. Ayrıca ilk neden olmak yine diğer varlıklardan farklı olmayan bir şekilde yalnızca bir istisna ile nedensellik kanunundan dışarıda kalmak da değildir. Burada şöyle bir soru da gündeme gelmektedir: İlk nedenin başlangıçsız, mükemmel olması doğru olmasına rağmen niçin ilk neden olmuştur? Niçin âlemde bulunan varlıklar içerisinde yalnızca o ilk neden olmuştur? Ya da niçin var olan şu anki varlıklar arasında herhangi birisi zorunlu varlık olmamıştır? Veya Russell'ın dediği gibi niçin ilk neden evrenin bizatihi kendisi olmasın? Mutahhari'ye göre böyle bir soruda temel varsayım, zorunlu varlığın zorunlu olmamasının da mümkün olduğu, bir nedenin onu kendi iradesiyle zorunlu varlık yaptığıdır. Ya da zorunsuz varlıkların da zorunsuz varlık olmama ihtimalleri vardır ancak belirli bir nedenin etkisiyle zorunsuz varlık olmuştur. Başka bir deyişle sanki zat bakımından kâmil ve sonsuz olan varlığın sınırlı ve eksik olması, eksik ve sınırlı olan varlığın da sonsuz ve kâmil olması mümkündür, gibi bir durum söz konusudur. Özel bir neden de bunları zorunlu ve mümkün diye ayırmıştır. Halbuki bu tür sorularda unutulmuş şey her varlığın derecesinin o varlığın özünün aynı olduğudur. Tıpkı her sayının özünün aynı olması gibi. Öyleyse şayet bir varlık kemali gereği bir nedene ihtiyaç duymuyorsa ona hiçbir neden hiçbir şekilde etki yapamaz. Onu hiçbir neden var etmediği gibi bulunduğu dereceye de hiçbir neden getiremez. Dolayısıyla düşünce tarihinde en çok tartışılan 'İlk Neden niçin ilk neden olmuştur?' sorusu anlamsızdır. Çünkü ilk nedenin varlığı ve ilk neden oluşu varlığının özüdür. Bu, 'Neden 1 sayısı 1 oldu da 2 olmadı veya 2 sayısı niye 2 oldu da 8 olmadı?' sorusuyla aynıdır. Çünkü 2'in özü 2, 1'in özü de 1 olmayı zorunlu kılmaktadır.¹² Öyleyse Tanrı'nın özü onu ilk neden olma konusunda zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle de o ilk neden olmaktadır. Bu durumda Mutahhari'nin de dediği gibi 'her şey veya her varlık bir neden ister', düşüncesi doğru değildir. Doğrusu her eksik olanın bir nedene ihtiyaç duyduğudur. Burada Tanrı'nın ilk neden oluşu onun mükemmel, eksikliklerden uzak, varlığının sonsuz olması yönüyledir. Eksik değil sınırsız varlıktır. Sınırlı olmadığı için onda bir nedene ihtiyaç yoktur. İlk neden olmak demek kendi kendisinin nedeni olup kendi varlık temellerini kendisi atarak kendisini düzenleyip var etmek anlamında değildir. O halde nedensiz bir şeyin var olmasında Tanrı ile diğer varlıklar arasında ontolojik anlamda fark vardır. Burada Mutahhari'nin belirttiği gibi herhangi bir şeyin veya varlığın bir şeye neden duymasının sebebi onun noksanlılık ölçüsüyle yakından ilişkilidir. Tanrı ise sırf varlıktır. Mutlak mükemmeldir. Her kemal ondandır ve ona doğrudur. Onun varlığı özünün aynıdır ve nedene muhtaç değildir. Onun dışındaki her şey ise geçicidir. Bu nedenle Tanrı'nın dışında herhangi bir şeyin ilk neden ve zorunlu varlık olmasına imkân yoktur.¹³

Ayrıca her etkinin kendi nedenine bir nispeti vardır. Felsefi açıdan 'etki' olan bir şeyin etki olmayıp nedenden bağımsız müstakil olması imkânsızdır. Etkinin

¹² Mutahhari, *Materyalizme Eğilim Nedenleri*, 69.

¹³ Mutahhari, *Materyalizme Eğilim Nedenleri*, 71.

nedene bağıllığı etkinin gerçeğinden ayrılması mümkün değildir ve etkinin gerçeği ile aynıdır. Bu nedenle felsefe X'in Y'ye olan özel etkisine bakmaksızın etkinin nedene ihtiyacı ve nedene etki arasındaki ilişkilerin köklerinin nerede olduğu konusuna bakmak gerekir. Bu durumda nesnelere, nesne oldukları veya var oldukları için mi nedene ihtiyaç duyarlar, sorusu ortaya çıkar. Yani ihtiyaç duymalarının ölçüsü varoluşları ve nesne oluşları mıdır? Mutahhari'ye göre bir şeyin yalnızca nesne ve mevcut olması, bir şeyin ölçüsü olması gerekiyorsa kural olarak ihtiyaçsızlık ve özgürlük ölçüsü olması gerekir, bağımlılık ve muhtaç olma ölçüsü değil. İhtiyaç ve bağımlılığa ölçü olan şey var olma ve nesnellikte bulunan eksikliklerdir. Var olma ve nesnellikte bulunan kemâl bağımlılığın ölçüsü değildir.¹⁴

İslam filozofları ve kelamcılar mevcut var olduğundan dolayı bağımlıdır, gerekçesiyle bağımlılık ve ihtiyacın ölçüsüne sırf mevcut ve nesne olmaktan ileri geldiğini hiçbir zaman var saymadılar. Bu bağımlılık ve ihtiyacın nesnelere eksiklik ve yokluğuna dönecek olan ayrı bir kökten kaynaklanması gerektiğine inandılar. Kelamcılara göre bir şeyin var olmadan önce yok oluşu onun ezelden beri olmadığı anlamındadır. Bir şeyin nedene ihtiyaç duymayışı onun ezeli ve varlığının sürekli olmasıdır. Onlara göre şayet var olan bir şeyin varlığı yokluktan sonra olmuşsa, yokluk onun varlığından önceyse böyle bir varlık kendisini var edecek bir nedene ihtiyaç duyar. Şayet bir varlığın yok olduğu bir zaman yoksa ve sürekli var olansa onun için bir neden düşünülemez. Bu açıdan onlara göre X'in Y'ye neden olmasının anlamı X'in Y'yi yokluktan meydana getirmesidir. Bu ise Y'nin önceden yok olması durumunda olur. Kaldığı Y'nin yok olmadığı bir zamanı varsayarsak X'in Y'ye neden olmasının bir anlamı olmazdı.¹⁵ Öyleyse bir nedene ihtiyaç duyma var oluştan önce yokluğu olanlar içindir. Başlangıçsız olanlar için böyle bir neden düşünmek doğru değildir.

Filozoflar ise kelamcılara benzer şekilde sonradan olan her şeyin bir nedene ihtiyaç duyacağını kabul etmelerine rağmen onlardan farklı olarak sonradan meydana gelen şeyin ihtiyaç ölçüsünü sonradan olması olarak ileri sürmezler. Buna göre onlar açısından başlangıçsız olma da bağımsızlık, ihtiyaçsızlık ve kemalin ölçüsü değildir. Onların ihtiyaç ve bağımsızlık oluşu hudus-kıdem ayrımında değil varlık-mahiyet ayrımındadır. Onlara göre hem Farabi hem de İbn Sina düşüncesinde yer aldığı şekliyle varlıklar zorunlu ve mümkün olmak üzere ikiye ayrılır. Zorunlu varlık bizatihi özünün aynısıdır. Yani varlığı mahiyetinden farklı değildir. Bu nedenle zorunlu varlık varlıkla özdeş olduğundan ve kendisinin kendisinden ayrılması söz konusu olamayacağından bir nedeni yoktur. Varlığın kendisi olduğundan yok olması da, herhangi bir nedene ihtiyaç duyması da düşünülemez. Ancak mümkün varlık için aynı durum söz konusu değildir. Mümkün varlık, varlık ve yokluğun özü olmadığı için her ikisi yönüyle de bir boşluğa sahiptir. Bu boşlukların doldurulması için neden denilen ayrı bir şeye ihtiyaç vardır. Nedenin varlığı o boşluğu varlıkla doldurur. Onlar açısından bu boşluğun adı zat-ı imkansızlıktır. İşte onların kelamcılardan farklı olarak

¹⁴ Mutahhari, *Materyalizme Eğilim Nedenleri*, 63.

¹⁵ Mutahhari, *Materyalizme Eğilim Nedenleri*, 63.

söyledikleri şey bir nedene ihtiyaç duymanın öncesinin yok oluşuna değil onların özsel zati boşluklarıdır. Alemde sürekli var olan ve yok olduğu hiçbir zaman bulunmayan, öncesinde yokluk bulunmayan ancak mümkün olan yani mahiyeti, varlığıyla bir olmayan, kendi zati mertebesinde varlık boşluğu olan bir varlık düşünülecek olursa böyle bir varlık ne kadar öncesiz olsa da yine bir nedene ihtiyaç duyar.¹⁶

Sonuç olarak İlk Neden Teolojisinin doğruluğu Mutahhari açısından aklın kabul ettiği bir zorunluluktur. Burada aklın doğrudan nedenini anlayıp, kabul edilmesi doğal olan bir şeyi kabul etmesiyle, karşı noktasında bulunan bir şeyin yanlışlıklarını ortaya koyarak delillerin çürütülmesi yoluyla ve daha doğrusu ona karşı bir cevabın olmayışından dolayı kabul etmesi arasında bir fark vardır. Şayet konunun karşıtı, delillerin onu yanlış göstermesi sonucu kabul edilmiyorsa bu durumda zorunlu olarak konun kendisi kabul edilmelidir. Zira hem konun kendisinin hem de karşıtının yanlış olması mümkün değildir. Öyleyse karşıt olan iki önermeden birisinin yanlışlığı ortaya konulduktan sonra diğerinin doğru olduğu aklen kabul edilmelidir. Çünkü herhangi bir konunun karşıt halinin yanlışlığını ortaya koyarak onun doğru olduğunu kabullenmek ikna edici olmasa da aklen zorunludur. Kaldı ki aklen zorunlu kılmakla ikna etmek arasında dolaylı ve dolaysız burhan da olduğu gibi fark vardır. Burhan-ı limmi de olduğu gibi bazen doğrudan doğruya orta terim ve öncülünden hareketle sonuca ulaşılabilir. Böyle bir kıyasta yargı doğrudan orta terimden meydana gelir. Ancak dolaylı burhan da durum böyle değildir. Burada yargıyı zihin zorunlu olarak kabul eder. İki karşıttan birinin yanlışlığı ortaya konulduğunda diğeri zorunlu olarak doğru kabul edilir. Her iki önerme de birlikte reddedilemez. Çünkü her iki tarafın birden reddedilmesi mümkün değildir.¹⁷ O halde Tanrı'nın dışındaki varlıkların ilk neden olma varsayımı doğru olmadığından İlk Neden Teolojisi doğrudur. Bunun Batı düşüncesinde anlaşılmasının nedeni felsefi kavramların yetersizliğidir. İslam düşünce geleneğinde bu durum bir sorun olarak genelde görülmemiştir.

Yaratılış ve Evrim

Mutahhari'ye göre Batı düşüncesinde materyalizme eğilim nedenlerinden ikincisi de yaratılış ve evrim konusudur. Bilindiği gibi evrim varoluşu yaratıcı bir kudrete başvurmadan olandan hareketle açıklama biçimidir. Bunun için tabiatüstü tinsel bir varlığa ihtiyaç duyulmaz. Metafizik bir kudrete başvurmadan varoluşu parçacıklardan elementlere, oradan önce basit sonra karmaşık kimyasal yapıları canlılara ve nihayetinde karmaşık canlı bir organizma olan insana kadar süren uzun bir sürece dayandırılır. Buna göre evrim varoluşu, doğal, kendi kendine işleyen evrensel ve sürekli devam eden bir olay olarak görülür.¹⁸

Mutahhari'ye göre evrim düşüncesi ile kutsal kitaplarda geçen yaratılış teorisi birbirleriyle uzlaşır değildir. Burada Mutahhari inançlı bir düşünür olarak dinin

¹⁶ Mutahhari, *Materyalizme Eğilim Nedenleri*, 65.

¹⁷ Mutahhari, *Materyalizme Eğilim Nedenleri*, 51.

¹⁸ Henry M. Morris, *Scientific Creationism* (Creation-life Publishers, 1981), 11.

yaratılış teorisinin doğruluğu tarafında yer alır ve öncelikle evrim teorisi konusunda bilimin ifade ettiklerinin yeterli olmadığı hatta bunun birkaç seriden öteye geçmediğini belirtir. Diğer yandan bilimin evrimle ilgili görüşünün sürekli olarak değiştirilip düzeltilmek ya da yanlışı ortaya çıkarıldığı için yerine yeni teoriler ileri sürülmektedir. Bu nedenle buradan hareketle yani sürekli değişen teorilerden hareketle kutsal kitaplarda geçen yaratılış teorisinin kabul etmemek hatta yaratıcı bir varlığı reddetmek makul değildir. Mutahhari'nin bilimsel teorilerin sürekli değişmesinden hareketle evrimi eleştirmesi doğru değildir. Bilim zaten doğası gereği dinamik bir süreç olduğu için sürekli değişir. Her yeni bilgi, bulgu ve deneyler önceki bilgilerin güncellenmesini sağlar. Bu nedenle diğer konularda olduğu gibi evrim konusunda da sürekli bir şekilde bilgilerin değişmesi doğal bir durumdur. Burada söylenilmesi gereken şey bilimin bu özelliğinin bilinmesine rağmen bilim adamlarının veya düşünürlerin bilimsel verileri mutlak bir bilgi olarak alıp buradan hareketle dini bilgiyi yanlışlamaya kalkmalarıdır. Yani bilimsel verileri ideolojikleştirmeleridir. Diğer yandan önemli yanlışlardan birisi de din adamlarının kendi döneminin entelektüel bilgi seviyesine göre yorumlamış oldukları ayetleri bilimsel ve mutlak bir bilgi olarak sunmalarıdır. Halbuki ne yapılan bu yorumlar mutlaktır ne de bilimsel veriler. Her ikisi de dönemden döneme değişmektedir. Bu nedenle hem dinsel yorumlar hem de bilimsel bilgiler kendi çağlarından bağımsız bir şekilde evrensel olarak tüm dönemleri kapsayacak şekilde mutlaklaştırılmamalıdır. Böyle yapıldığı için din ve bilim arasında uzlaşmazlık çıkmaktadır. Oysa asıl uzlaşmaz olan din ve bilim değil her ikisinin yorumlarıdır. Bu anlamda kutsal kitaplarda geçen yaratılışla ilgili metinlerin literal anlamlarının dışında değerlendirilmesi de gerekmektedir.

Mutahhari konuyu Kuran açısından ele alarak yaratılışla ilgili olarak Adem kıssasını sembolik olarak değerlendirir. Buna göre yaratılan ilk insan Adem'den kastedilenin, şahıs olarak belli bir kişi değil tür olarak insanın kendisidir. Dolayısıyla Kur'an'da geçen Adem kıssasında bahsedilen cennette şeytanın aldatması, haset ve tamah yüzünden cennetten kovulduğu ve tövbe edişi semboliktir. Kıssadan çıkarılması gereken şey Adem'in yaratılışındaki hayret verici durum değildir. İnsanın ahlaki ve manevi açıdan konumunun/durumunun örneklendirilmesidir. Bu nedenle kutsal kitaplarda geçen yaratılış teorileriyle ilgili metinlerin literal okunmasından hareketle bilimsel verilerle çeliştiği dolayısıyla Tanrı ve bu anlamda yaratmanın olmadığı varsayımı doğru değildir.¹⁹ Öyleyse belirtilmesi gereken şey evrimin doğru olması durumunda bile yaratıcı bir Tanrı'nın var olmadığı düşüncesinin çıkarılamayacağıdır. Belki düşünce tarihinde birçok teist filozof ve teolog tarafından da savunulan Tanrı'nın varlığının kanıtlarından tasarım veya düzen delilinin makul olmayacağıdır. Çünkü canlılarda görülen düzen veya tasarım ani ve tek bir kerede gerçekleşmiş olsaydı düzen ve tasarım delili makul olabilirdi. Fakat bilimsel verilere baktığımızda canlılarda görülen tasarım milyarlarca yıl içerisinde yavaş yavaş gelişerek bu günkü organizmalara dönüşmüştür. Bu nedenle en ince ayrıntısına kadar bu organizmaların

¹⁹ Mutahhari, *Materyalizme Eğilim Nedenleri*, 74.

akıllı varlık tarafından tasarılanmaksızın doğal koşulların zorunluluğu sonucunda meydana geldiği düşüncesine ulaşmanın önünde bir engel yoktur.

Mutahhari milyarlarca yıl devam eden bir süreç sonucunda oluşan canlı organizmaların durumunun tasarım düşüncesinin makul olmadığına dair bir gerekçe olarak ileri sürülmesini düşünce tarihinde Tanrı'nın varlığının lehine yönelik ortaya konulan delillerden yalnızca biri olan tasarım kanıtını geçersiz kıldığını ifade eder. Onun eleştirdiği nokta doğal seçilimin tesadüfi/rastlantısal bir şekilde gerçekleştiği düşüncesidir. Zira bu şekilde bitki ve hayvanların yapılarında meydana gelen tesadüfi değişiklikler onların yapılarında bulunan ince düzen ve sistemlerin yorumlanması açısından yeterli değildir. Tesadüfi/rastlantısal değişimleri geçerli sayabilmemiz için amaçsız bir uğraşı, bir tesadüf veya ayrı aşamada yapılan bir çalışma sonucunda, şimdi sahip olduğu özelliklerden apayrı bir şeyin canlının yapısında gerçekleşmesi ortaya çıkması gerekir. Örneğin ördeğin parmakları arasında yüzmesine yardımcı olacak bir perdenin oluşması ve tesadüfi olarak oluşan bu perdenin ördeğin yüzmesine yardımdan başka kalıtsal olarak gelecek nesillere de geçmesi gerekir. Oysa kalıtım yasalarına baktığımız zaman kazanarak elde edilen özelliklerin ve bireysel özelliklerin kalıtım yoluyla gelecek kuşaklara geçmediğini görürüz. Diğer yandan canlıların bedenleri ve organları ördeğin ayak parmakları arasında bulunan perde gibi değildir. Genelde organlardan her biri geniş ve karmaşık bir organizmanın parçasıdır. Sindirim sistemi, solunum sistemi, görme ve işitme sistemlerinin hepsi de birbirleriyle bağlantılıdır. Bunların hepsinin birlikte kullanılması ile güçlü mükemmel bir organizma ortaya çıkar. Onları ayrı ayrı olduklarında amaç sağlanamaz. İnsan için büyük önem bulunan göz perdelerinden hiçbirisi ayrı ayrı bulduklarında bir yarar sağlayamazlar ki bunların milyonlarca yıl sürecinde aşamalı olarak meydana geldiğini varsayalım. Örneğin göz yapı itibarıyla hayret verici bir organdır. Tüm perdeleri kılcal damarları ve kasları kafada ve vücutta bulunan diğer organlarla tam bir uyum içerisinde çalışırsa kendinden beklenen amaç gerçekleşmiş olur. Tesadüfi değişimler sonucu üzerinden milyonlarca hatta milyarlarca yıl geçse bile görme ve işitme sistemi gibi bir sistemle oluşacağını kabul etmek olası değildir. Evrim teorisi daha çok düşünen, planlayan güçlü bir varlığın canlı varlıkların oluşmalarında söz sahibi olduğunu ve bir amaç doğrultusunda yaratıldıklarını kanıtlamaktadır.²⁰ Dolayısıyla onun açısından evrim teorisi ne düzen delilini zayıflatır ne de Tanrı'nın var olma olasılığını.

Mutahhari ve birçok teist tarafından ileri sürülen özellikle canlıların bazı organlarında görülen muhteşem tasarımdan hareketle bunların bir tasarımcıyı gerektirdiği düşüncesi, materyalist/ateist düşünürler tarafından indirgemeci yaklaşım teziyle açıklanmaya çalışılır. İndirgemeci yaklaşım tezine göre son aşamada muhteşem tasarımılanmış görülen canlılar, yapısal olarak aşamalı bir şekilde basit ilk organizmalara indirildiğinde şaşılacak bir şey olmadığı görülecektir. Yapılan şey birikimli değişimin sonucunda ortaya çıkan tasarım ve karmaşıklık ilk başlangıcı ile

²⁰ Mutahhari, *Materyalizme Eğilim Nedenleri*, 77.

kıyaslandığında hiçbir şekilde şans sürecine bağlanmadan hayatta kalma mücadelesinin sonucu olarak görmektir.²¹ Burada aslında teistlerin iddiasının aksine bir rastlantıdan da söz edilmez. Aslında bir çok rastlantı veya tesadüf olarak görülen olay meydana gelen durumların neden ve sonuçlarını tam olarak bilemediğimizden, sınırlı varlık oluşumundan kaynaklanmaktadır. Bu anlamda Mutahhari'nin belirttiği gibi tesadüf veya rastlantı kavramının nasıl kullanıldığına bakmak gerekir. Bildiğiniz gibi tesadüf, kavram olarak iki anlamda kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi, fail olarak bir nedenin görülmediği durumlarda bir olgu yokken meydana gelmişse bunun için tesadüfen ortaya çıktı denilir. Ancak böyle bir durum ne materyalist ne de dini ekoller tarafından kabul edilmiştir. İkinci olarak tesadüf kelimesi, bir sonucun kendi nedeni dışında başka bir neden tarafından meydana gelmesinde kullanılmıştır. Tabii bir nedenden ziyade bir olayın başka bir neden sayesinde ortaya çıkmasıdır. Örneğin ben Erzurum'dan Erzincan'a doğru araçla yola çıktıktan sonra Erzincan'a ulaştığımda, 'tesadüfen buraya geldim' diyemem. Ancak bu yolculuk güzergâhında bir dinlenme tesisinde yıllardır görmediğim üniversite arkadaşına rastladığımda her ikimizde 'tesadüfen karşılaştık' deriz. Bu durum için tesadüf kelimesinin kullanılmasının nedeni bu yolculuğun amaçları arasında böyle bir şeyin olmamasıdır. Bu görüşme için bir tasarlama söz konusu değildir. Burada tesadüf, nedenlerini bilmeyen açınsındadır. Nedenlerini bilen kimse açınsından tesadüf yoktur. Yani bu karşılaşmada her ikimizin de durum ve koşullarını bilen açınsından, ikimizin de hangi gün nereye, nasıl gideceğimizi, nerede ne zaman duracağımızı bilen biri açınsından karşılaşmamız tesadüf değildir. Burada yolculuğun zahirine bakan açınsından bir tesadüf söz konusudur. Örneğin aynı şirketin Erzincan şubesinde çalışan Ali ve Erzurum şubesinde çalışan Veli'nin şirketin Oltu şubesinde meydana gelen bir kaza için görevlendirildiğini varsayalım. Her ikisinin de Oltu şubesinde karşılaşmaları normal bir durumdur. Ancak karşılaşan her iki kişi için bu durum tesadüf olarak nitelenebilir. Oysa hem Ali'yi hem Veli'yi kaza için görevlendiren şirket yetkilisi için bu durum tesadüf değildir. Öyleyse tesadüf nispi bir şeydir. Yani evrende meydana gelen olgu ve olayların nedenini bilen açınsından herhangi bir rastlantısallık mümkün değilken bu neden ve sonucu bilmeyenler açınsından tesadüf normal bir durumdur. Bu durumda âlim ve kadir-i mutlak olan Tanrı için tesadüf diye bir şey yoktur.²² Evrimsel anlamda gerçekleştiği söylenen varoluş içinde bu anlamda rastlantısal olarak meydana gelen bir şey yoktur. Yalnızca olayı bütünüyle göremeyen bilim adamı için bu durum söz konusudur. O halde salt evrimden hareketle yaratıcı bir varlık olmadığı düşüncesi makul değildir.

Ayrıca önemli noktalardan birisi de şayet varoluş metafizik bir varlık olan Tanrı'nın müdahalesi ile meydana geldiyse bu durumda meydana gelen her şeyin önceden hazırlanan bir plana göre gerçekleşmesi gerektiği düşüncesidir. Yani varoluş

²¹ Richard Dawkins, *The Blind Watchmaker: Why the Evidence of Evolution Reveals a Universe without Design* (New York ; London: W. W. Norton and Company Inc., 1996), 44.

²² Mutahhari, *Materyalizme Eğilim Nedenleri*, 83.

tanrısal ilim, irade ve kudret ile gerçekleşir. Bu durumda eşya ezeli bir takdir ve irade sonucu var olmuşsa zorunlu olarak bir anda meydana gelmelidir. Zira tanrısal irade, mutlak, kayıtsız ve şartsız olduğundan istenen her şeyin bir an bile bekletilmeksizin var edilmesini gerektirir. Bu nedenle kutsal kitaplarda yaratıcının bir şey istediğinde ona yalnızca 'ol' demesi ile her şeyin bugün olduğu şekliyle hemen olduğu anlaşıldığında ve şeyler ilahi bir irade ve istek sonucu meydana gelmişlerse evrenin en sonda olması gereken şekilde önceden de var olması gerekirdi. Bu ise bilimsel veriler açısından bakınca doğru değildir. Çünkü evrenin varoluş sürecinin çok uzun bir sürede gerçekleştiği artık herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. Mutahhari açısından baktığımızda ona göre öncelikle her şeyin bir anda yaratılması ezeli ilim ve iradeyi gerektirmemektedir. Çünkü ezeli irade meselesi özel iradenin bütün varlıkları bir anda yaratması gerektiği anlamına gelmez. Zira mutlak irade gereği her şeyin hiçbir engel olmaksızın Tanrı'nın istediği şekilde var olması O'nun iradesi ile irade olan şey arasında hiçbir şeyin engel olmamasıdır; yoksa irade bulunan şeyin aniden var olması değildir. İnsan irade ve isteği zayıf olduğundan herhangi bir şeyi irade ettiğinde iradesi dışında olan neden ve vesilelere de başvurması gerekir, gereklerini yerine getirmediği sadece onu gerçekleştirmeye yönelik isteği yeterli değildir. Oysa tanrısal irade her şeyden üstün olduğundan neden, vesile ve engeller de onun irade ve yaratmasının ürünüdür. Bu yüzden onun iradesine hâkim olduğu sürece o irade karşısında şart, neden, engel ve vesile diye bir şey söz konusu olamaz. Zira tüm bu koşul, engeller, vesileler onun iradesine bağlıdır. O halde Tanrı'nın irade ettiği şey hiçbir duraksamaya uğramaksızın onun istediği şekilde gerçekleşir. Şayet herhangi bir şeyin varoluşu birtakım şartlara bağlı ise o şey kendisi açısından bazı şartlara bağlıdır denilebilir ve bu doğrudur ama ilahi irade açısından birtakım şartlara bağlıdır, demek yanlış olur. Yani ilahi irade geçerli herhangi bir şartla bağlanmış değildir. Belki Allah o şeyi o şartla birlikte irade etmiştir. O da hiç duraksamaya uğramaksızın istediği şekilde var olacaktır. O halde tanrısal iradenin mutlak oluşu, irade edilen her şeyin, irade edildiği şekilde gerçekleşip ayniyet kazanması, irade dışında bir şeye bağımlı olmaksızın meydana gelmesidir. Şayet tanrısal irade varlıkların meydana gelmesini milyonlarca yıl süren bir süreç neticesinde meydana gelecek şekilde irade etmişse varlıklar bu irade çerçevesinde meydana gelecektir. Dolayısıyla mutlak irade gereği her şeyin irade edildiği anda tam ve bütün olarak meydana gelmesi gerekliliği düşüncesi zaten doğru değildir.²³

Kaldı ki kutsal metinlerde konuyu bu şekilde almamaktadır. Örneğin kutsal kitaplarda geçen altı günlük veya altı dönemlik yaratma gün ve dönemler farklı olarak anlaşılabilir bile evrenin belirli bir sürede yaratıldığını göstermektedir. Ayrıca unutulmaması gereken şey kutsal kitaplarda geçen yaratmayla ilgili gün veya dönem sayısının indiği dönemin bilimsel ve kültürel dilini yansıttığıdır. Yani kutsal kitapları indiği dönemin ve muhatabın entelektüel, bilimsel, kültürel dilinden ayıramazsınız. Örneğin Kitab-ı Mukaddes'te geçen örneklerle bakalım. Verilen örnekler bağ kütüğü, bağ çubuğu, iyi çoban örnekleridir. Keza Kur'an'daki cennet betimlemelerine

²³ Mutahhari, *Materyalizme Eğilim Nedenleri*, 84.

baktığımızda da aynı şeyi görmekteyiz. Misyonerler Eskimolara gittiklerinde bu durumun farkına vardılar. Diğer yandan Tevrat'ın indiği dönemin kültüründe yedi rakamı tamamlanmışlığı, kusursuzluğu ifade ediyordu. Yine yaratılış için yedi günlük döngü bilginin aktarılması için kabul edilen bir gelenektir.²⁴ Bu nedenle kutsal kitaplarda varoluş teorilerini indiği dönemden bağımsız bir şekilde bugünün bilimsel verileri gibi okumak doğru bir yaklaşım değildir. Böyle bir hataya düşüldüğünde ister istemez bilim ve din çatışması söz konusu olacaktır. Öyleyse kutsal metinlerin özellikle bilimsel veri ifade eden ayetlerini tarihsel bağlamıyla birlikte ele alıp değerlendirdiğimizde, gaye/amaç ilişkisi açısından okuduğumuzda din-bilim çatışmasının söz konusu olmadığı açıktır.

SONUÇ

Materyalizm, düşünce tarihinde varoluşu anlama çabası sonucu ortaya çıkmış en önemli yaklaşımlardan birisidir. Kökeni Demokritos'un atomculuk nazariyesine dayanan bu yaklaşım daha sonraki süreçte pozitivizm, ateizm ve marksizm gibi birçok düşünce yaklaşımına kaynaklık etmiştir. Batı'da ortaya çıkan bu yaklaşım zaman zaman İslam düşünce geleneğinde de çok azda olsa kendisine taraftar bulmuştur. Mutahhari materyalizm düşüncesinin özellikle Batı'da ortaya çıkmasını felsefi kavramların yetersizliği, evrim teorisi, kilisenin yanlış Tanrı tasavvuru ve özgür düşüncenin yokluğu gibi nedenlere dayandırır.

Felsefi kavramların yetersizliği konusunda özellikle İlk Neden Teolojisinin tam olarak anlaşılmadığından hareketle Russell ve Hegel gibi filozofların görüşlerini ele alıp değerlendirir. Buna göre her şeyin veya her varlığın bir nedene ihtiyaç duyduğu düşüncesi yanlıştır. Doğru olan, her noksan olan varlığın bir nedene ihtiyaç duyacağıdır. Tanrı'nın ilk neden oluşu onun varlığının özü olması yönüyledir. O kâmilidir; eksik değildir. Sınırsızdır, sınırsız olduğu için nedene ihtiyaç duymaz. Dolayısıyla ilk nedenden kastedilen onun kendi kendisinin nedeni olup kendi varlığını başlatarak kendi kendisini meydana getirmesi anlamında değildir. Zira onun varlığının başlangıcı yoktur. O, hep var olandır. Hep var olan olduğu için onun varlığına yönelik bir nedene ihtiyaç yoktur. Ayrıca ilk neden olmak yine diğer varlıklardan farklı olmayan bir şekilde yalnızca bir istisna ile nedensellik kanunundan dışarıda kalmak da değildir. Mutahhari, Russell ve Hegel gibi filozofların neden evren değil de Tanrı ilk neden oldu? sorusunun anlamsız olduğunu belirtir. Çünkü böyle bir soruda temel varsayım, zorunlu varlığın zorunlu olmamasının da mümkün olduğu, bir nedenin onu kendi iradesiyle zorunlu varlık yaptığıdır. Ya da zorunsuz varlıkların da zorunsuz varlık olmama ihtimalleri vardır ancak belirli bir nedenin etkisiyle zorunsuz varlık olmuştur. Başka bir deyişle sanki zat bakımından kâmil ve sonsuz olan varlığın sınırlı ve eksik olması, eksik ve sınırlı olan varlığın da sonsuz ve kâmil olması

²⁴ Kelly James Clark, *Religion and The Science of Origins Historical and Contemporary Discussions* (New York: Palgrave Macmillan, 2014), 71; İsmail Şimşek, *Ataizmden Ateizme Tanrı ve Yanılgılar* (Ankara: Elis Yayınları, 2020), 75.

mümkündür, gibi bir durum söz konusudur. Özel bir neden de bunları zorunlu ve mümkün diye ayırmıştır. Bu ise doğru değildir.

Diğer yandan Tanrı'nın var olmak için bir nedene ihtiyaç duymaması onda varlık-mahiyet ayrımının olmadığından kaynaklanır. Tanrı'nın dışında tüm varlıklarda varlık-mahiyet ayrımı söz konusu olduğu için bu ikisini bir araya getirecek başka bir nedene ihtiyaç duyarlar. Tanrı ise böyle bir nedene ihtiyaç duymaz. Ayrıca bir nedene ihtiyaç duyma noksanlık ifade eder. Tanrı ise mükemmeldir. Sonsuzdur. Böyle bir varlığın bir nedene ihtiyaç duyması düşünülemez.

Mutahhari birçok teist gibi evrim düşüncesi ile kutsal kitaplarda geçen yaratılış teorisini birbirleriyle uzlaşır görmez. Burada Mutahhari inançlı bir düşünür olarak dinin yaratılış teorisinin doğruluğu tarafında yer alır ve öncelikle evrim teorisi konusunda bilimin ifade ettiklerinin yeterli olmadığı hatta bunun birkaç seriden öteye geçmediğini belirtir. Ayrıca yaratılışla ilgili olarak Adem kıssasını sembolik olarak değerlendirir. O, milyarlarca yıl devam eden bir süreç sonucunda oluşan canlı organizmaların durumunun tasarım düşüncesinin makul olmadığına dair bir gerekçe olarak ileri sürülmesini düşünce tarihinde Tanrı'nın varlığının lehine yönelik ortaya konulan delillerden yalnızca biri olan tasarım kanıtını geçersiz kıldığını ifade eder. Onun eleştirdiği nokta doğal seçilimin tesadüfi/rastlantısal bir şekilde gerçekleştiği düşüncesidir. Rastlantı sadece meydana gelen olayların nedenini bilmeyen açınsındandır.

Ayrıca önemli noktalardan birisi de şayet varoluş metafizik bir varlık olan Tanrı'nın müdahalesi ile meydana geldiyse, bu durumda meydana gelen her şeyin önceden hazırlanan bir plana göre gerçekleşmesi gerektiği düşüncesidir. Mutahhari açısından baktığımızda öncelikle her şeyin bir anda yaratılması ezeli ilim ve iradeyi gerektirmemektedir. Çünkü ezeli irade meselesi özel iradenin bütün varlıkları bir anda yaratması gerektiği anlamına gelmez. Zira mutlak irade gereği her şeyin hiçbir engel olmaksızın Tanrı'nın istediği şekilde var olması O'nun iradesi ile irade olan şey arasında hiçbir şeyin engel olmamasıdır; yoksa irade bulunan şeyin aniden var olması değildir. Tanrısal iradenin mutlak oluşu, irade edilen her şeyin, irade edildiği şekilde gerçekleşip ayniyet kazanması, irade dışında bir şeye bağımlı olmaksızın meydana gelmesidir. Şayet tanrısal irade varlıkların meydana gelmesini milyonlarca yıl süren bir süreç neticesinde meydana gelecek şekilde irade etmişse varlıklar bu irade çerçevesinde meydana gelecektir.

KAYNAKLAR

Clark, Kelly James. *Religion and The Science of Origins Historical and Contemporary Discussions*. New York: Palgrave Macmillan, 2014.

Dawkins, Richard. *The Blind Watchmaker: Why the Evidence of Evolution Reveals a Universe without Design*. New York ; London: W. W. Norton and Company Inc., 1996.

Dawkins, Richard. *The God Delusion*. London: Bantam Press, 2006.

- Guthrie, W. K. C. *A History of Greek Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1962.
- Lange, Frederick Albert. *History of Materialism and Criticism of Its Present Importance*. III Cilt. Boston: Houghton, Mifflin & Co., 1881.
- Morris, Henry M. *Scientific Creationism*. Creation-life Publishers, 1981.
- Mutahhari, Murtaza. 10 Konuşma. İstanbul: Kevser Yayınları, 2008.
- Mutahhari, Murtaza. *Adl-i İlahi*. İstanbul: Kevser Yayınları, 2004.
- Mutahhari, Murtaza. *Ahlak Felsefesi*, çev. M. Recai Elmas. İstanbul: Çıra Yayınları, 2018.
- Mutahhari, Murtaza. *Mutahhari'den 20 Konuşma*. İstanbul: Kevser Yayınları, 2008.
- Mutahhari, Murtaza. *Adl-i İlahi*. İstanbul: Kevser Yayınları, 2014.
- Mutahhari, Murtaza. *İnsan ve Kader*. İstanbul: Önsöz Yayınları, 2016.
- Mutahhari, Murtaza. *Materyalizme Eğilim Nedenleri*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
- Politzer, Georges. *Elementary Principles of Philosophy*. New York: International Publishers, 1976.
- Russell, Bertrand. *Why I am Not A Christian And other essays on religion and related subjects*. London and New York: Taylor and Francis e-Library, 2005.
- Şimşek, İsmail. *Ataizmden Ateizme Tanrı ve Yanılgılar*. Ankara: EskiYeni Yayınları, 2020.